

فلسفه ذهن

مجموعه‌های

www.ketabo.ir

استاد دانشگاه تهران

تهران ۱۴۰۰

سرشناسه	: خاتمی، محمود، ۱۳۴۱ -
عنوان و نام پدیدآور	: فلسفه ذهن/ محمود خاتمی.
مشخصات نشر	: تهران: تمدن علمی، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۱۰۰۰ ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
شابک	: 978-622-7719-17-8
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: فلسفه ذهن Philosophy of mind
رده بندی کنگره	: BD۴۱۸/۳
رده بندی دیویی	: ۱۲۸/۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۷۰۰۸۴۹
اطلاعات رکورد کتابشناسی	: فیبا

انتشارات
تمدن علمی

فلسفه ذهن

محمود خاتمی

چاپ اول: ۱۴۰۰

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: ترنج رایانه

چاپ: آزاده

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۶۲۲-۷۷۱۹-۱۷-۸

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱۳

بخش اول امور عامه ۲۱

فصل اول. کلیات ۲۳

بخش دوم: ذهن و بدن ۴۹

مقدمه ۵۱

کرده‌ی نخست: رهیافت انحلالی ۵۷

فصل دوم. رهیافت انحلالی: ویتگنشتاین ۵۹

فصل سوم. رهیافت انحلالی: هیدگر ۷۳

کرده دوم: رهیافت حلّی ۷۹

نَسْک نخست: دوانگاری ۸۱

بهره نخست: دوانگاری جوهری ۸۳

باب نخست: دوانگاری جوهری نزد فلاسفه در دوران پیشامدرن ۸۵

فصل چهارم. دوانگاری جوهری: افلاطون ۸۷

فصل پنجم. دوانگاری جوهری: ارسطو ۹۵

فصل ششم. دوانگاری جوهری: ابن سینا ۹۹

فصل هفتم. دوانگاری جوهری: توماس ۱۰۳

باب دوم: دوانگاری جوهری نزد فلاسفه دوران مدرن ۱۰۷

فصل هشتم. دوانگاری جوهری: دکارت ۱۰۹

فصل نهم. دوانگاری دکارتی: مالبرانش ۱۲۳

فصل دهم. دوانگاری دکارتی: اسپینوزا ۱۴۳

فصل یازدهم. دوانگاری جوهری: نومینالیسم ۱۵۳

فصل دوازدهم. احیاء دوانگاری جوهری در فلسفه ذهن معاصر ۱۶۳

بهره دوم: دوانگاری غیر جوهری ۱۶۹

باب نخست: دوانگاری غیر جوهری: ویتالیسم ۱۷۳

فصل سیزدهم. ویتالیسم: برگسن ۱۷۵

باب دوم: دوانگاری غیر جوهری: پدیدارشناسی ۱۸۳

فصل چهاردهم. دوانگاری پدیدارشناسیک: برنتانو ۱۸۵

فصل پانزدهم. دوانگاری پدیدارشناسیک: هوسرل ۲۰۱

فصل شانزدهم. دوانگاری پدیدارشناسیک: شلر ۲۰۹

باب سوم: دوانگاری غیر جوهری: پدیدار انگاری ۲۱۳

فصل هفدهم. فیزیکیالیسم: دوانگاری وصفی ۲۲۱

فصل هجدهم. فیزیکیالیسم: دوانگاری حملی ۲۳۵

فصل نوزدهم. فیزیکیالیسم: دوانگاری خواص ۲۴۱

فصل بیستم. فیزیکیالیسم: دوانگاری حالت ۲۴۵

- فصل بیست و یکم. فیزیکیالیسم: دوانگاری ایپی فنومنالیستیک ۲۶۱
- باب چهارم: دوانگاری غیر جوهری: اِمرِجنتیسم ۲۶۵
- فصل بیست و دوم. اِمرِجنتیسم: تقریر الکسندر ۲۷۱
- فصل بیست و سوم. اِمرِجنتیسم: تقریر مک دگل ۲۸۱
- فصل بیست و چهارم. اِمرِجنتیسم: تقریر مُرگان ۲۸۷
- فصل بیست و پنجم. اِمرِجنتیسم در فلسفه معاصر ذهن ۲۹۵

نَسْک دوم: تک انگاری ۳۰۳

بهره نخست: تک انگاری جوهری ۳۰۵

باب نخست: تک انگاری ایدئالیستی جوهراندیش ۳۰۷

فصل بیست و ششم. ایدئالیسم ذهن: ناماده انگاری ۳۰۹

فصل بیست و هفتم. ایدئالیسم ذهن: مطلق انگاری ۳۱۹

باب دوم: تک انگاری ماتریالیستی جوهراندیش ۳۳۵

فصل بیست و هشتم. ماتریالیسم: تجوهر بدن ۳۳۷

بهره دوم: تک انگاری غیر جوهری ۳۵۳

باب اول: تک انگاری پدیداریک ذهن ۳۵۵

فصل بیست و نهم. تک انگاری پدیداریک: ناتوریالیسم ۳۵۷

فصل سی ام. تک انگاری پدیداریک: سوسیالیسم ۳۷۱

فصل سی و یکم. تک انگاری پدیداریک: فیزیکیالیسم تحویلی ذهن ۳۷۷

- فصل سی و دوم. فیزیکیالیسم تحویلی: رفتارگرایی ۳۸۳
- فصل سی و سوم. فیزیکیالیسم تحویلی: نظریه یکسانی ۴۰۵
- فصل سی و چهارم. فیزیکیالیسم تحویلی: کارکردگرایی ۴۲۱
- فصل سی و پنجم. فیزیکیالیسم تحویلی: ابزارانگاری ۴۴۵
- فصل سی و ششم. فیزیکیالیسم تحویلی: حذف گرایی ۴۵۷
- باب دوم: تک‌انگاری پدیدارشناسیک ذهن ۴۶۹
- فصل سی و هفتم. تک‌انگاری پدیدارشناسیک: بدنمندی ۴۷۱
- فصل سی و هشتم. تک‌انگاری پدیدارشناسیک: کُرپرئالیتِه ۴۷۵
- بخش سوم: برون‌گرایی ۴۸۲
- فصل سی و نهم. درون‌گرایی و برون‌گرایی ۴۸۹
- فصل چهلم. برون‌گرایی: تقریرهای تلویحی ۴۹۹
- فصل چهل و یکم. برون‌گرایی: تقریرهای تصریحی ۵۱۱
- فصل چهل و دوم. فعال‌سازی ۵۳۳

- بخش چهارم: علیت ذهنی ۵۳۹
- فصل چهل و سوم. علّیت ذهنی: مقدّمات ۵۴۱
- فصل چهل و چهارم. قبول علّیت ذهنی ۵۵۱
- فصل چهل و پنجم. نفی علّیت ذهنی ۵۷۱
- فصل چهل و ششم. علّیت ذهنی: اِپی‌فِنومَنالیسم ۵۷۷

- فصل چهل و هفتم. علیت ذهنی: قانون نامندی ۵۹۳
- فصل چهل و هشتم. علیت ذهنی: تبیین‌های دیگر ۶۱۵

بخش پنجم: مسأله آگاهی ۶۲۹

مقدمه ۶۳۱

- فصل چهل و نهم. آگاهی و التفات ۶۳۵
- فصل پنجاهم. فیزیکیالیسم و التفات ۶۹۱
- فصل پنجاه و یکم. گستره تجربه التفاتی ۷۰۹
- فصل پنجاه و دوم. التفات و ناخودآگاه ۷۱۷
- فصل پنجاه و سوم. شکاف تبیینی و مسأله کیفیات ذهنی ۷۲۵

بخش ششم: خود ۷۵۷

مقدمه ۷۵۹

- فصل پنجاه و چهارم. درون‌نگری و خود ۷۶۳
- فصل پنجاه و پنجم. تحلیل خود ۷۷۹
- فصل پنجاه و ششم. حذف خود ۸۱۷
- فصل پنجاه و هفتم. خود و اراده آزاد ۸۴۷

بخش هفتم: اراده آزاد ۸۵۷

مقدمه ۸۵۹

فصل پنجاه و هشتم. اراده آزاد: طرح مسأله ۸۶۱

فصل پنجاه و نهم. اراده آزاد: مکتب دکارتی ۸۷۳

فصل شصتم. اراده آزاد: سه رویکرد مدرن ۹۰۳

فصل شصت و یکم. چالش حذف اراده آزاد در فلسفه معاصر ذهن ۹۱۷

مراجع ۹۶۵

www.ketab.ir

پیشگفتار

فلسفه ذهن^۱ رشته‌ای است از فلسفه معاصر که در قرن بیستم ذیل پارادایم زبان و در پی مباحث رایج میان فلاسفه در حوزه‌های معرفت‌شناسی، زبان و منطق، و در حاشیه علوم شکل گرفت، و از دهه شصت بدین سو، در جوف علم شناختی^۲ قرار و قوام گرفت. نظریه‌ها، اکتشافات و پیشرفت‌های حاصل در علوم بویژه در حوزه‌های روان‌شناسی، عصب‌شناسی، بافت‌شناسی مغز، زیست‌شناسی، ژنتیک و علوم کامپیوتری تأثیر برداشته و چشمگیری بر دیدگاه فلاسفه ذهن داشته است؛ و از این رو، در دوران معاصر، فلاسفه ذهن بیش از آن‌که، همچون فلاسفه گذشته که به متافیزیک نفس می‌پرداختند، به ذهن از منظر متافیزیکی نظر کنند و مسائل آن را وارسند، متأثر از این علوم و معطوف به دست‌آوردهای آن‌ها به بررسی مباحث و مسائل مربوط به ذهن می‌پردازند. این مباحث عمدتاً درباب منشأ حدوث ذهن و احوال و

^۱ Philosophy of Mind (Ger: Philosophie des Geistes/ Fr.: Philosophie de l'esprit)

^۲ Cognitive Science علم شناختی اختصاصاً به مطالعه علمی و بینارشته‌ای

ذهن و فرایندها و حالات آن می‌پردازد. برای اطلاعاتی درباره این علم و کاربردهای آن نگاه کنید به:

José Luis Bermúdez, *Cognitive Science: An Introduction to the Science of the Mind*, Cambridge University Press 2020.

حالات و رخدادهایی است که به ذهن منسوبند؛ و از این سبب که این حدوث در نسبت با بدن بحث شده است، لذا مباحث فلسفه ذهن موضوعاً حول تحلیل رابطه و نسبت ذهن با مبادی بدنی متمرکز است، و سایر مسائل مطرح در فلسفه ذهن متوقف بر موضعی است که در حل این مسأله اتخاذ می‌شود، و لذا همه مسائل فلسفه معاصر ذهن ذیل مسأله نسبت ذهن و بدن قرار می‌گیرند. البته واضح است که این مباحث در فلسفه‌های سنتی از جمله فلسفه‌های سنتی یونانی، اسلامی و مسیحی، و نیز اندیشه‌های خاور دور و حتی گرایش‌های کلام فلسفی قدیم و جدید هم مطرح بوده‌اند. اما مطابق جریان‌های کلی غالب در فضای فلسفه غرب معاصر از قرن بیستم تا کنون، دو مشرب عمده در فلسفه معاصر ذهن غلبه دارند: (۱) مشرب تحلیل زبانی انگلیس-آمریکن، و (۲) مشرب تحلیل توصیفی پدیدارشناسی. هرچند این دو مشرب، هریک بر مبنای خویش و بی‌اعتنا به دیگری، در طرح و حل مسائل مربوط به ذهن می‌اندیشیدند، اما در دو دهه اخیر، تمایلاتی از هر دو برای لحاظ کردن یکدیگر و تقریب در این حوزه بارز شده است؛ لذا تأملی درباره وضعیت کنونی فلسفه ذهن نشان می‌دهد که روند توسعه مباحث در این حوزه از یک سو، (۱) به سبب گسترش علوم، بویژه نورولوژی و علوم شناختی، و از سوی دیگر، (۲) به سبب التفات روزافزون به دست‌آوردهای فلاسفه

قاره‌ای-بویژه پدیدارشناسی ذهن-تشدید و تشدید شده است؛ و فلسفه معاصر ذهن که در قرن بیستم عمدتاً از گرایش‌های فلسفه تحلیل زبانی محسوب می‌شد، امروز به دلایلی که اشاره کردیم پساتحلیلی شده است. از این رو مسائل و مباحث فلسفه ذهن کمّاً و کیفاً تعدد و تنوع - و در عین حال، تشّت - فراوان یافته است؛ از آن رو که هر مکتب و مشربی، بلکه هر اهل نظری، را در این وادی چنان رسد که داعیه خویش را در - طرح مسأله، شیوه پرداختن به مسأله و پاسخ‌دهی به آن داشته باشد.

بدیهیست که بحث در همه این مشارب و فروع آن‌ها در یک کتاب میسر نیست؛ با این همه در آنچه خواهیم گفت، جانب تنوع را نگاه داشته‌ایم، و مهم‌ترین مسائل و آراء را از زبان صاحبان مکاتب و آثار شاخص اهل نظر در این حوزه گزارش می‌کنیم. البته گاه به این بسنده نمی‌کنیم، و به مناسبت موضوع و تناسب بحث به فلاسفه‌ای از دوران مدرن نیز التفات خواهیم کرد که زمینه طرح این مسائل را فراهم کرده‌اند، و یا آراء بارزی در این مباحث داشته‌اند. لذا هرچند محور بحث‌های فلسفه ذهن را بر مسائلی قرار می‌دهیم که در دهه‌های متأخر مطرح شده‌اند، اما به مناسبت و تناسب (با رعایت قاعده الاهم فالاهم ثم المهم) متذکر آراء مبنائی در دوران جدید و رویکردهای دیگر هم در حل مسائل با هر روشی (و نه انحصاراً روش تحلیلی یا روش پدیدارشناسی)

می‌شویم؛ و البته بنا را بر معرفی و اجمال می‌گذاریم. ثمره این کار این است که دانشجو و خواننده‌ی متفطن مسائل فلسفه ذهن را از منظر واحد و مکتب خاص و به شیوه تک بعدی نبیند، بلکه با اطلاع از تنوع رویکردها و نظرها و راه‌حل‌ها، نگاه جامع‌تر و چند بُعدی به موضوعات بیابد. بنابراین خواننده در این کتاب، برخلاف غالب کتب رسمی فلسفه ذهن، با مجموعه متنوعی از آراء و رویکردها آشنا می‌شود؛ و نه صرفاً با آراء و رویکرد پدیدارشناسی و نه صرفاً با آراء و رویکرد تحلیلی.

باز، چنان‌که اشاره شد، در این کتاب مباحث و مسائل اصلی فلسفه معاصر ذهن مطرح می‌شوند که هرچند گاه ظاهراً سابقه کهن دارند، اما اکنون با تقریرهایی جدید یا رویکردهای متفاوت محل بحث اهل فن و مد نظر اهل نظر در این حوزه‌اند؛ ما ضمن آن که جریان‌های حاکم را در دوران مدرن و معاصر بیان می‌کنیم، اما در عین حال، چون بنابر اختصار و تسهیل و تفهیم مبتدیان داریم، تعمداً به ذکر اصول و طرح کلیات و بیان آراء شاخص و مکاتب بارز بسنده کردیم؛ و لذا عموماً از نقض و ابرام استدلال‌ها، و احتجاج له یا علیه آراء، و ورود به مسائل فرعی و جزئیات، مگر استطراداً و به قدر ضرورت و اقتضاء حاجت، پرهیز می‌کنیم؛ چنان‌که از طرح دو دسته مسائل هم که گاه در بعضی کتب فلسفه ذهن به

صورت مستقل و به عنوان مسائل مستقلی در فلسفه ذهن آورده می‌شوند، اجتناب خواهیم کرد:

(۱) نخست آن دسته از مسائل که رأساً محل طرح و بحثشان در حوزه‌های دیگر فلسفه است مانند مسائل معرفت‌شناختی که به فلسفه شناخت تعلق دارند؛ یا مسائل زبانی، منطقی و معناشناختی که محل بحث آن‌ها در فلسفه زبان و فلسفه منطق است، و یا مسائلی مانند خلود و معاد و نظایر آن‌ها که محل طرح و بحث آن در حوزه الهیات یا کلام است و نه فلسفه ذهن؛

(۲) دسته دوم از مسائل آن‌هاست که رأساً به حوزه علوم یا پیراعلوم تعلق دارند. مثلاً بحث در تناسخ یا تجربه‌های نزدیک به مرگ^۱ که محل بحث آن‌ها از لحاظ علمی در پیراروان‌شناسی و از لحاظ فلسفی در متافیزیک است.

در این کتاب تعمداً این دو دسته از مسائل استقلالاً و به عنوان مسائل فلسفه ذهن مطرح نمی‌شوند، هرچند ممکنست إلاحاقاً یا استطراداً در خلال بحثی به مناسبت مقام و تناسب موضوع به این گونه مسائل هم التفات کرده باشیم؛ دلیل آن هم این است که فلسفه ذهن، چنان که بزودی معلوم می‌کنیم، اساساً به بحث در وجود یا عدم وجود ذهن و حالات

^۱ Near-death Experience

ذهنی می‌پردازد، و در صورت قبول وجود برای ذهن در عالم واقع، به تبیین حدوث یا عدم حدوث آن از بدن مبادرت می‌کند، و در صورت حدوث از بدن به تمایز یا عدم تمایز آن از بدن پس از حدوث می‌پردازد و حالات ذهنی که مستحدث به حدوث بدنی شده‌اند موضوع بحث و محل تحقیق قرار می‌گیرند؛ و لذا فلسفه ذهن متمرکز بر فرایندهای استحدثاتی ذهن و حالات ذهنی است، و همه‌ی مسائل اصلی فلسفه معاصر ذهن حول همین مباحث متمرکزند، چنان‌که به تفصیل خواهد آمد.

مطالب این کتاب و انوشت و بازپرداخت مباحثی است که در دهه هفتاد شمسی برای اولین بار در گروه‌های فلسفه دانشگاه ایران، در گروه فلسفه دانشگاه تهران إلقاء و تدریس شد. فلسفه ذهن که از مهمترین رشته‌های فلسفه معاصر است، تا دهه هفتاد شمسی در دانشگاه تهران (و البته سایر دانشگاه‌های ایران) مطرح نبود، و اطلاعی چندان از آن نزد اساتید یافت نمی‌شد، و بالتبع در برنامه‌های درسی گروه‌های فلسفه التفتاتی هم بدان نبود؛ و لذا درسی هم در این حوزه تدریس نمی‌شد؛ تا آن‌که به قدر تقدیر، من در آغاز استخدام در دانشگاه تهران در دهه هفتاد و اشتغال به تدریس در گروه فلسفه، با توجه به ضرورت معرفی این حوزه به دانشجویان فلسفه، برای اولین بار درسی در کلیات این باب در گروه فلسفه دانشگاه تهران إلقاء کردم که باب آشنایی با این حوزه از

فلسفه معاصر را بر دانشجویان فلسفه گشود، و مورد استقبال واقع شد. در چند سال بعد- تا اوائل دهه هشتاد- با تکرار آن کلیات برای دانشجویان کارشناسی و نیز بسط و بحث در مسائل شاخص فلسفه ذهن برای دانشجویان کارشناسی ارشد و دکترا، در دانشگاه تهران و بعضی دانشگاه‌ها و مراکز علمی دیگر در تهران و قم، بر عده علاقه‌مندان و رغبت دانشجویان و فضلا به این حوزه افزوده شد.^۱ آن اقدام مبارک در زمان خود مورد اقبال و مفید احوال و منشأ آشنایی با این حوزه شد، چندان که بحمدالله فضلا و طالبانی را برای تحصیل این حوزه از فلسفه تمهید و ترغیب نمود، که بعضی از مدرسان و مترجمان و اهل فن در این رشته‌اند. غرض از این اطلاع‌کلام آن است که کتاب حاضر عموماً تدوین و تفصیل بروز شده‌ی همان مباحث تعلیمی است که اکنون به قلم تحقیق و مستند به آثار فحول این وادی، خطوط اصلی و مسائل کلی و مباحث شاخص و رویکردهای رایج در حوزه فلسفه ذهن را ترسیم نموده است؛ باشد که دانشجویان فلسفه و خوانندگان علاقه‌مند،

^۱ در همان سال‌ها خلاصه‌هایی از آن دروس هم منتشر شد که اولین آثار مکتوب به زبان فارسی در حوزه فلسفه ذهن بود؛ از جمله: معرفی فلسفه ذهن، تهران: پایا ۱۳۷۷؛ آشنایی مقدماتی با فلسفه‌ی ذهن، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران ۱۳۸۲. مقدمه فلسفه ذهن، تهران: علم ۱۳۸۷.

بی آن که درگیر مباحث فنی و پیچیده شوند، با این حوزه مهم در فلسفه معاصر آشنا شوند و تصویری کلی از ماهیت و مسائل اصلی آن حاصل کنند؛ هرچند البته دانشجوی اهل بصر و خواننده اهل نظر، در خلال این مباحث به وفور، و بسا بیش از این‌ها، مطالب طریف و نکات ظریف خواهد یافت.